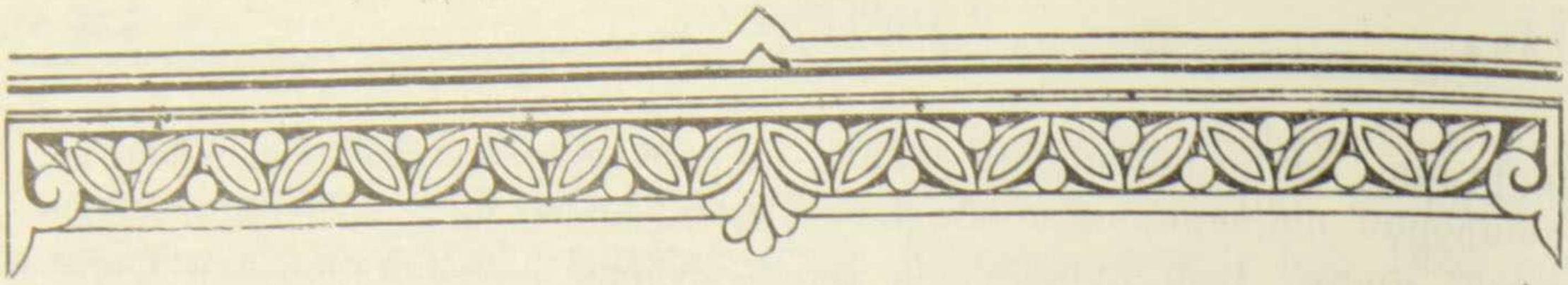

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ Ժ—ԺԲ ԴԱՐԵՐՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ*

Էլ-Աֆդալը կուտակեց անսահման մեծ հարստություն, շատ հավանաբար Եգիպտոսի գանձի հաշվին: ԺԳ դարի պատմիչ Իբն Մույեասերն այս մասին տալիս է խիստ հետաքրքրական թվեր և տեղեկություններ: Վեզիրն իր մահվան ժամանակ ժառանգություն է թողել վեց միլիոն հինգուն դինար դրամ, 30 բեռնաչափ ձույլ ոսկի, 300 մետաքս հագուստ, 500 սնդուկ կտավ, անթիվ և անհամար գոմեշներ, ոչխարներ, ուղտեր և այլն, որոնց կաթից և ագարակներից եկած եկամուտը տարեկան հասնում էր 40 հազար դինարի, մի արժեքավոր թանգարան, որի վրայի թանկագին քարը միայն արժեր 12 հազար դինար, կես միլիոն հատոր գիրք, և բազմաթիվ այլ հարստություններ: Աֆդալն իր հսկայական պալատում, որ կոչվում էր «Դարբ-Էլ-Զահաբ» (Ոսկի ապարանք), ուներ 800 ծառայողներ, ինչպես նաև 50 հարճեր:

Ըստ Մաքրիզիի Էլ-Աֆդալի տիտղոսները հետևյալներն էին. «Ամենահզոր և վստահելի տեր, հրամանատար բանակների, սուր իսլամի, պաշտպան արարածների, խնամատար մահմեդական կադիների (դատավորների —Ն. Տ. Մ.) և ուղեցույց հավատացյալների քարոզիչներին»[130]:

1097 թ. սկզբներին խաչակիրների մի բանակ, գալով Եվրոպայից, անցավ Բոսֆորն և առաջացավ դեպի Երուսաղեմ: Եգիպտոսի, Սիրիայի և Միջագետքի արաբներն այս լուրն առնելով սկսեցին անհանգստանալ: Սելջուկները մեծ արագությամբ հավաքեցին հսկայական մի բանակ, դեմ դնելու գալիք քրիստոնյա խայտաբղետ բանակներին: Սակայն այս վերջիններին հաջողվեց գրավել Նիկիա քաղաքը 1097 թ. հուլիսի 1-ին և մեծ կոտորած տալ թուրքերին: Սրանք նահանջելով մեծ ավերներ գործեցին իրենց ճանապարհին: Խաչակիրները գրավեցին Անտիոքը, նույն ժամանակ Էլ-Աֆդալն եգիպտական բանակի գլուխն արշավեց և գրավեց Երուսաղեմն օրթոկիդներից: Սակայն կարճ տևեց Աֆդալի հաղթանակը կռվելով և մաքրելով իրենց ճանապարհը, 1099 թ. հուլիսի 15-ին հարձակումով գրավեցին քրիստոնյաների սուրբ քաղաքն եգիպտացիներից: Աֆդալի արշավանքը վերջացավ անհաջողությամբ: Եգիպտոսն արդեն քառորդ դար առաջ կորցրել էր գրեթե ամբողջ Սիրիան:

---

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1993 թվականի Է—Ը, ԺԱ—ԺԲ և 1994 թվականի Դ—Ե միացյալ համարներից:

130 **Գ. Մըսրլեան,** Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մէջ, էջ 40;

Իբն Խալլիքանը հետևյալն է գրում իր արժեքավոր գրքում այս վեզիրի մասին. «Էլ-Աֆդալ վարչագետ և կորովի էր: Նա է, որ հոր մահից հետո թագավոր հռչակեց Ամիր Իբն Մուսթաալին և նրա պետական գործերը վարեց: Ամիրը մի հեշտամոլ էր... ուստի Աֆդալը արգելումի ենթարկեց այն և թույլ չտվեց, որ մոլություններ գործե: Այս պարագան վեզիրի կյանքին դեմ դավադրելու մղեց Ամիրը, որ մի խմբակի թելադրեց հարձակվել նրա վրա»[131]:

Աֆդալն ուներ լրտեսական մի ամբողջ ցանց ինքզինքը պաշտպանելու և իր թշնամիները հայտնաբերելու համար: Նա լրտեսներ էր պահում ժողովրդի ծոցում և այս գործում իրեն մեծ աջակից էր լինում իր հարազատ մայրը, այսինքն Բեդր Էլ-Ջամալիի կինը, որ ծպտված վիճակում շրջում էր փողոցից փողոց, իր որդու՝ վեզիր Էլ-Աֆդալի քաղաքական անձնական հակառակորդները գտնելու նպատակով: Այս մասին Մաքրիզին հետաքրքրական մանրամասն տեղեկություններ է տալիս գրքում[132]:

Աֆդալը վերակազմել է եգիպտական բանակն և զինվորական նոր կարգեր ու զորանոցներ հաստատել Կահիրեում[133]: Նրա հարստությունը հասել է անտիկ աշխարհի կրեսոսների հարստության[134]: Նրա գինեսրահի նկարագրություն անելով, Մաքրիզին տալիս է այնպիսի անհավատալի մանրամասնություններ, որոնք չափից դուրս զարմացնում են ընթերցողներին[135]: Աֆդալը Կահիրեում սարքել է տվել երկու մեծ գեղեցիկ այգեստաններ, որոնց մեջ բաց են թողնվել անթիվ և անհամար սիրամարգեր և երգող թռչուններ[136]: Վերջապես Աֆդալն եղել է բարերար և օգնել շատ-շատերին, որոնք իր պաշտպանության շնորհիվ պետական ծառայության մեջ մեծ և կարևոր պաշտոններ են ձեռք բերել: Բայց երբեմն իր պաշտպանյալներից ոմանք էլ դավել են իր դեմ: Մաքրիզին բազմաթիվ տեղեկություններ է տալիս այս մասին[137]: Ի վերջո հայազգի այս վեզիրը թողել է բազմաթիվ շենքեր, մզկիթներ, կալվածներ և հանրօգուտ հիմնարկներ[138], որոնցից մի քանիսի հիշատակարանները, որոնք պահպանված են մինչև այսօր, քարի վրա փորագրված, որոնց մեկ նմուշը տրվում է այստեղ.

«...Այս միհրաբի կառուցումը պատվիրեց իմամ Էլ-Մուսթանզիր բիլլահի՝ մեր տիրոջ և վարպետի ծառայի (այսինքն Բեդրի—Ն. Տ. Մ.) հաջորդը, հավատացյալների իշխանը, որպեսզի Ալլահի օրհնությունները բանգչին իր սուրբ նախնիների և իր գալիք սերնդի վրա, ազնվագույն տերն Էլ-Աֆդալը, իմամի սուրը, իսլամի վեհանձնությունը, և այլն...»:

(Հիջրայի 487) 1094 թ. սույն արձանագրությունը վերցված է Մաքս Վան Բերխեմի գրքից: Տեսնել Max Von Berchem, Matériaux pour un Corpus Inscriptiónum Arabicarum, EGYPTE. Premiere Partie., Fasicule premier, Paris, 1903, pp. 32—34, որտեղ կա վիմագրության արաբերեն բնագիրն և ֆրանսերեն թարգմանությունը):

---

131 **Իբն Խալլիքան, Վեֆայաթ էլ Սայան** ..., էջ 149:
132 **Գ. Մքսրլեան,** Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մէջ, էջ 40—42:
133 Նույն տեղում, էջ 43—44:
134 Նույն տեղում, էջ 44—46:
135 Նույն տեղում, էջ 46—47:
136 Նույն տեղում, էջ 47—49:
137 Նույն տեղում, էջ 49—50:
138 Նույն տեղում, էջ 51—55:

Մաքրիզին խոսելով Բեդրի և Աֆդալի՝ հայր և որդու մասին, գրում է, որ Ֆաթիմյան խալիֆաներն իրենց անկումից հետո ճանաչեցին շքեղությունը, իսկ երկրի ավերումից և ժողովրդի դժբախտությունից հետո Եգիպտոսը ձեռք բերեց բարգավաճումը, և այդ բոլորը կատարվեցին այ սերկու հայազգի վեզիրների շնորհիվ[139]:

Փոքրահասակ խալիֆան մեծանալով և գիտակցության գալով, 1121 թ. սպանել է տալիս իր վեզիր Աֆդալին, ազատվելու համար նրա գերիշխանությունից: Այսպես անփառունակ կտրվեց հայազգի վեզիրների շարքում երկրորդը հանդիսացող Էլ-Աֆդալի կյանքի թելը: Էլ-Ամիր խալիֆան այնուհետև գրավում է Աֆդալի ամբողջ հարստությունը, որ «հազարումեկ գիշերների» հեքիաթներում նկարագրվածի նման մի հսկայական հարստություն էր: Նույնիսկ բանտարկել է տալիս Էլ-Աֆդալի ամբողջ ընտանիքը:

Աֆդալի մահից հետո Էլ-Ամիր խալիֆան վեզիրության պաշտոնը հանձնեց Մամուն Բուտայհիին, որ իր նախորդի նման մեծ իրավասություններ պահեց իր ձեռքում: Խալիֆան արդեն 29 տարեկան էր, որոշեց ամեն իրավունք վերցնել իր ձեռքը, Մամունի տեղ իրեն խորհրդական նշանակեց մի ղպտի վանական՝ Աբու Նաջահը: 1129 թ. Էլ-Ամիրն սպանել տվեց նաև Աբու Նաջահին, իսկ հաջորդ տարին Էլ-Նիզարի կողմնակիցները սպանել տվեցին Ամիր խալիֆային: Սրա մահից հետո իր հորեղբոր տղան՝ Էլ-Հաֆիզը նշանակվեց թագավորության խնամակալ: Նոր վեզիր Յազուրին բավականին խստություններ արեց քրիստոնյաների նկատմամբ, նույնիսկ փակել տվեց որոշ ղպտի եկեղեցիներ: Մահացած խալիֆայի կանանցից մեկը մի աղջիկ ունեցավ, պատճառ դառնալով, որ Հաֆիզը լինի երկրի խալիֆան (1131—49):

Երկրում անկարգությունները շատացած լինելուն, զորքերը ստիպեցին, որ Բեդր Էլ-Ջեմալիի թոռը՝ Քութայֆատ հայազգին դառնա երկրի վեզիրը, ինչ որ հաջողվեց 1131 թ.: Սա Էլ-Աֆդալի Ահմեդ որդին էր, Աբու Ալի Քութայֆատ մականունով: Նոր վեզիրն անմիջապես բռնեց և բանտարկել տվեց Հաֆիզ խալիֆային, Քութայֆատը դարձավ երկրի տերը: Մի պահ մտածեց սպանել խալիֆային և նրա տեղը դառնալ երկրի խալիֆան, սակայն վախենալով չիրագործեց այն: Այլ բավականացավ միայն «սպասված գալիք իմամի» անունով դրամ կտրել տալու և մզկիթներում աղոթքի ձևը փոխելու[140]: Նա վայելեց ինքնիշխան մի արքայի բոլոր իրավասություններ, այնպես որ մի քանի արաբ պատմագիրներ նույնիսկ փոխանակ վեզիրի, ավելի թագավորի տիտղոս են տալիս Աբու Ալի Քութայֆատին:

Մեկ տարի երկիրը խաղաղ կառավարելուց հետո բանտարկված Հաֆիզ խալիֆայի կուսակիցները դավադրությամբ սպանել տվեցին Աբու Ալիին: Նրանց պարագլուխն էր Յանիս անունով մի հայազգի, որ հետագայում դարձավ վեզիր: Բոլոր այս տեղեկությունները հաղորդում է Մաքրիզին: Քութայֆատի մահով վերջ գտավ մեծանուն վեզիր և պետական անձնավորություն Բեդր Էլ-Ջեմալիի գերդաստանը, որով այլևս պատմիչները չեն խոսում նրա զարմի և ժառանգորդների մասին:

---

[139] **Makrizi**, Livre des admonitions et de l'observation sur l'histoire des quartiers et des monuments ou Description historique et topographique de l'Égypte, traduit par Paul Casanova, 4-e paitre, Le Caire, 1920, p. 95.

[140] **Stanley Lane-Pool**, A History of Egypt in the Middle Ages, Volume VI, London, 1936, p. 167.

Քութայֆատի սպանությունից հետո մեծացան Էլ-Հաֆիզ խալիֆայի իրավունքներն և 1132 թվականին վեզիր նշանակվեց Յանիս հայազգին, որ քիչ ժամանակ առաջ ղեկավարել էր իր նախորդի սպանությունը:

Յանիսը ծագումով հայ էր և նախապես եղած Էլ-Աֆդալի գերին: Սպանելով Քութայֆատին, երևի կամ հին հաշիվ էր մաքրում և կամ վրեժխնդրության համար սպանում էր իր նախկին տիրոջ որդուն: Յանիսը սակայն խիստ կարգապահ մարդ էր, շիտակ, խելացի և խստակյաց մի անձնավորություն: Իր խելացության շնորհիվ գերու աստիճանից նա բարձրացավ քաղաքական և ռազմական սանդուխներով, հասնելով մինչև Եգիպտոսի վեզիրության բարձրագույն աստիճանին: Խստիվ պատժել տվեց խալիֆայի հակառակորդներին, օրինազանցներին և ընբոստներին: Սպանել տվեց մի քանի հարյուր մարդ, որոնց մեջ էին արքայի բարձրաստիճան պալատականներից մին և երկրի գլխավոր դատավորը: Մաքրիզին մեծ գովեստով է խոսում այս հայազգի վեզիրի մասին: Սակայն Էլ-Հաֆիզ խալիֆան սկսելով վախենալ Յանիսի ձեռք բերած և օրից օր աճող ժողովրդականությունից, պալատական իր բժշկի միջոցավ թունավորել տվեց նրան: Յանիսն ընդամենը ինն ամիս պահեց կառավարության պետի իր պատասխանատու պաշտոնը[141]: Այս բոլոր տեղեկությունները տվել է Մաքրիզին իր «Խիթաթ»-ում:

Ալպոյաճյանը գտնում է, որ Յանիսը սերում էր Բեդր Էլ-Ջեմալիի վեզիրության օրով Եգիպտոս գաղթած մի հայ ընտանիքից, և շնորհիվ բնատուր իր տաղանդին Աֆդալի խեղճուկ մամլուքը բարձրացել է մինչև էմիրության (իշխանության) աստիճանին և հանդիսացել խալիֆայի պալատի պետը (վեզիր)[142]:

Երեք տարի անհաջող կառավարությունից հետո խալիֆան դարձյալ իր ընտրությունը կենտրոնացրեց մի հայի վրա, որ այս անգամ ոչ թե մահմեդական կրոնին էր հաաած, ինչպես իր նախորդ հայազգի վեզիրները, այլ պահած էր իր պապերի քրիստոնյա դավանանքը: Հաֆիզն իր երկրի վեզիր և զորապետ նշանակեց Բեհրամ Էլ-Արմանին, որ իսկական անունով կոչված էր Վահրամ Պահլավունի: Վահրամը և իր կրտսեր եղբայրը՝ Վասակն, Եգիպտոս էին եկել Կիլիկիայից: Իրենց ավագ եղբայրը Գրիգորիս արքեպիսկոպոսն էր, որ այդ ժամանակները հանդիսանում էր եգիպտահայ գաղութի հոգևոր առաջնորդը:

Վահրամն ու Վասակը Պահլավունիներ էին: Գաղթելով Եգիպտոս, ձեռք էին բերել զինվորական և քաղաքական բարձր պաշտոններ: Վասակը նշանակված էր Հին Եգիպտոսի մայրաքաղաք Թեբեի (այժմ Լուքսոր) կառավարիչը, իսկ Վահրամն էլ լինելով քաջ զորավար, աչքի ընկնելով, խալիֆայի կողմից նշանակվեց երկրի վեզիրն ու բանակի պետը, և ստացավ «Թաջ-Էլ-Դուալա», այսինքն «Պետության թագ» տիտղոսը:

Վահրամ Պահլավունին քրոջ որդին էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Բ Վկայասերի, և հորեղբայրը Ներսես Շնորհալու:

Ենթադրվում է, որ Վահրամը Կիլիկիայից Եգիպտոս էր եկել շատ վաղուց, նույնիսկ Բեդր Էլ-Ջեմալիի վեզիրության օրերին, անցել է պետական ծառայության և հասել մինչև Ղարբիեյի նահանգապետության կարևոր պաշտոնին: Մահմեդական չլինելուն, խալիֆայի շրջապատի մոտիկ մարդիկ

---

141 **Գ. Մրսրլեան,** Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մէջ, էջ 61—63:

142 **Ա. Ալպոյաճեան,** Արաբական Միացեալ հանրապետութիւն .... էջ 27:

գտնում են, որ անհարմար է մի քրիստոնյա մարդու նշանակել վեզիր, սակայն օրվա խալիֆան ընդդիմանալով նրանց, վեզիրության ամենապատասխանատու պաշտոնը հանձնում է ազգով և կրոնով այս հային:

Վահրամը, խալիֆայի արտոնությամբ Թել-Բեշիրից և Կիլիկիայից Եգիպտոս բերել է տալիս իր ազգականներին, բարեկամներին և բազմահազար քրիստոնյա հայերի, որոնց թիվը հասնում է մոտ երեսուն հազարի, ըստ Իբն Մոյեսսեր արաբ պատմիչի: Նույն թիվն է տալիս նաև հայազգի պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին[143]: Յակուտը ցույց է տալիս, որ Թել-Բաշիր (Մ. Ուռհայեցու մոտ Թլպաշար—Ն. Տ. Մ.) բերդաքաղաքը գտնվում էր Հալեպի հյուսիսային կողմն և որի բնակչությունն ամբողջությամբ բաղկացած էր քրիստոնյա հայերից[144]:

ԺԵ դարի արաբ պատմագիր Շիհապեդդին Քալքաշանդին խոսելով Վահրամ Պահլավունու մասին գրում է. «... իր կողմից ուղարկված գաղտնի թղթակցություններով և հետո երևան հանված հայերեն նամակներով Վահրամը կանչել տվեց իր ընտանիքին ու ազգականները, իր ազգակիցներն ու ցեղակիցները: Սրանք եկան հետզհետե, մինչև որ չիավոր և հետևակ 20 հազար հոգի հավաքվեց, մեջն լինելով իր երկու եղբոր որդիները (Վասիլ և Շահան Պահլավունիներ, որոնք հետագայում Եգիպտոսում անցան պետական պաշտոնների—Ն. Տ. Մ.) և իր գերդաստանից դեռ ուրիշներ»[145]:

Վեզիր Վահրամի օժանդակությամբ Եգիպտոս եկած հայերից մեծ թվով մարդիկ, շուրջ երկու հազար հոգի, անցնում են պետական ծառայության մեջ: Կահիրեում, երկրի այլ քաղաքներում և նահանգներում, որտեղ հայերը բնակություն են հաստատում, կառուցում և հիմնում են երեսունից ավելի հայկական եկեղեցիներ և վանքեր, մի թիվ, որին այլևս երբեք չի հասել Եգիպտոսում գոյություն ունեցող հետագա ժամանակաշրջանում հայկական գաղթօջախների եկեղեցիները: Ինչպես տեսանք նախորդ էջերում, այս մասին մանրամասն տեղեկություններ է տվել արաբերեն լեզվով, հայազգի ականավոր պատմիչ Էլ-Շեյխ Աբու Սալիհ Էլ-Արմանին, այլ անվամբ Աբու Սահլ հայազգին:

Սակայն թվով հայերի բազմանալը, եկեղեցիների աճելն և հատկապես Վահրամի տված օգնությունը քրիստոնյա բնիկ տեղացի ժողովրդին (ղբտիներին) և հայազգի եկվորներին, խորթ աչքով նայվեց տեղացի մահմեդական ժողովրդի և արքունիքի ղեկավար մարդկանց կողմից, այն աստիճան, որ Իբն Մոյեսսեր պատմիչը գրում է «իսլամի վրա քրիստոնեության խուժումից սարսափ զգացին»[146]: Ոմանք սակայն սա գտնում են որպես մահմեդական մոլեռանդ ծայրահեղություններ չափազանցություն ընդդեմ վեզիր Վահրամին, որ բացառիկ մի դեպք էր միջնադարյան աշխարհում քրիստոնյա լինելով հանդերձ գրավումը վեզիրության բարձր պաշտոնին արաբական այդ երկրի, այն խաչակիրների արշավանքների այդ ժամանակաշրջանում, երբ իսլամի և քրիստոնյայի հակասությունները սուր բնույթ էին կրում և օրերն իրար էին խաչաձևում:

Համենայնդեպս խալիֆայի շրջապատի մարդիկ բողոք ներկայացրին Էլ-Հաֆիզին, Վահրամի և իր ազգակիցների մասին: Վահրամի եղբոր՝ Վա-

---

143 **Մատթէոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 211:

144 **Գ. Մըսրլեան**, Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մէջ, էջ 69:

145 **Գ. Մըսրլեան**, «Հայ զօրաբանակներ Եգիպտոսի մէջ», տեսնել «Էջմիածին» ամսագիր, Երևան, Դ տարի, 1947, Յունուար—Փետրուար, էջ 45:

146 Նույն տեղում, էջ 69:

սակի գործած հարստահարություններն էլ մեծ զայրույթ առաջացրին տեղացի տարրերի մեջ, Ղարբիեյի կառավարիչ Ռադվան Իբն Է-Վալախշին, ստանալով երկրի արաբ էմիրների օգնության կոչը, հարձակվեց Վահրամի վրա, փրկելու համար արաբների իրավունքները: Վահրամը վերահասու լինելով գալիք վտանգին, և կիրքերը չբորբոքելու համար թողեց Կահիրեն և հեռացավ Վերին Եգիպտոս իր եղբոր մոտ:

Վահրամի հեռանալուց հետո Ռադվանի զորքերը և արաբ ժողովուրդը վրեժխնդրության համար թալանեցին Կահիրեի հայկական թաղամասերի հայերի տներն և մի քանի եկեղեցիները, նույնիսկ արբապղծեցին Վահրամի եղբոր՝ Գրիգորիս արքեպիսկոպոսի գերեզմանն և սպանեցին պաշտոնանկ եղած հայ վեզիրի եղբորը՝ Վասակ Պահլավունուն:

Վահրամին հաջորդեց որպես վեզիր իր հակառակորդը՝ Ռադվանը: Վահրամը հասնելով Վերին Եգիպտոս գտնում է իր եղբայրն արդեն սպանված: Խիստ վշտացած քաշվում է Սոհակ քաղաքի մոտ հայկական Սպիտակ վանքը, որի հայերեն չորս արձանագրությունները դեռ երևում են մինչև այսօր:

Երկրում արվեցին մահմեդականների և հայերի միջև ծնունդ առած թշնամությունները: Իբն Մույեսերը գրում է, որ Ռադվանը բռնություն գործելով Վահրամի գործակիցների և ազգակիցների վրա, գրավեց նրանց կալվածներն և սպանեց շատերին: Նա աշխատեց Եգիպտոսից բնաջնջել հայերին: Ռադվանի գործած այս ծայրահեղ արարքներից դժգոհ մնալով խալիֆան, Վահրամին կրկին հրավիրել տվեց Կահիրե և բնակեցրեց իր պալատում, մի բան, որից խիստ դժգոհ մնաց Ռադվանն և սկսեց պայքարել խալիֆայի դեմ: Այս վերջինս նույնիսկ բանտարկել տվեց վեզիրին, սակայն հետագայում սրան հաջողվեց փախչել: Երկարատև այս վեճը վերջ գտավ միայն Վահրամի մահով 1140 թ., որ տեղի ունեցավ Հաֆիզ խալիֆայի պալատում:

Իբն Մույեսեր պատմիչը գրում է, որ Վահրամն ապրեց խալիֆայի մոտ, հանդիսանալով նրա խորհրդատուն, մի բան, որ անշուշտ խիստ դժգոհ թողեց Ռադվանին: Երբ 1140 թ. Վահրամը մահացավ, խալիֆան սաստիկ վշտացավ, սուգի համար երեք օրով փակել տվեց պետական պաշտոնատները, կանչել տվեց հայերի առաջնորդին և պատրաստություն տեսավ հուղարկավորության, որ կատարվեց մեծ շուքով: Մետաքսով զարդարված դագաղին հետևեցին հայազգի հոգևորականներ, բուրվառակիրներ և ժողովուրդ, ինչպես նաև արաբ ազնվականներ և պալատական մարդիկ: Հաֆիզ Ավնխալիֆան ջորի նստած հետևեց թափորին: Հայ քահանաներն երգեցին Ավետարանի երգերը մինչև Խանդաքի վանքը, որտեղ ջորուց իջավ խալիֆան, նստեղ գերեզմանի եզերքն և սաստիկ լաց եղավ[147]:

Ահա այսպես վերջացան միջնադարյան Եգիպտոսի արաբական ֆաթիմյան խալիֆաթի հայ քրիստոնյա նախարարապետ Վահրամ Պահլավունու կյանքն ու գործունեությունը:

Որոշ պատմաբաններ (Քալքաշանդի և Գաստոն Վիետ) գտնում են, որ Վահրամը Կահիրեից փախչելով գնացել է Սիրիա, իր ծննդավայրը՝ Թլպաշար, Այթապի մոտ, իսկ ուրիշ հեղինակներ (դոկտ. Հասան Իբրահիմ Հասան և այլն) էլ գտնում են, որ նա գնաց Վերին Եգիպտոս, իր Վասակ եղբոր մոտ, որ սակայն մեռած գտավ[148]:

147 Նույն տեղում, էջ 73—74:

148 **Ա. Ալպոյաճեան,** Արաբական Միացեալ հանրապետութիւն ..., էջ 3:

Գալով Ռադվանի հայահալած կոտորածին, սա մասսայական բնույթ ստացավ: Նա հալածեց հայկական գաղութի անդամներին, անմիջապես աշխատանքից հեռացրեց պետական պաշտոնատներում աշխատող շուրջ 2000 հայերին, որոնք վայելում էին նախորդ վեզիրի լիակատար վստահությունն ու պաշտպանությունը: Գրավել տվեց նրանց ինչքերն և արագ վճռով դատապարտեց նրանց: Հալածեց Վահրամի բոլոր կողմնակիցներին, գրավեց նրանց ունեցվածքն ու կալվածները և շատերին էլ սպանել տվեց: Կարճ ասած, հալածելով հայերին նա աշխատեց բնաջինջ անել նրանց[149]: Հակահայ այս հալածանքներին նահատակվելով զոհ գնաց եգիպտահայոց առաջնորդ Անանիա արքեպիսկոպոսը 1137 թ.: Պարզ է, որ այս բոլոր հալածանքները Վահրամի և հայերի դեմ կատարվեցին միջնադարյան կրոնական մոլեռանդության գետնի վրա, քանի որ Վահրամ Պահլավունին դավանափոխ չէր եղել և մնացել էր հավատարիմ իր պապերի քրիստոնյա կրոնին: Եվ իրոք եթե նա կրոնափոխ եղած լիներ և ընդունած իսլամի կրոնը, ապա նա անտարակույս կկարողանար առաջքն առնել այս հալածանքներին և դեռ երկար տարիներ կառավարել երկիրը, քանի որ իր վարչագիտությամբ և բնատուր կարողություններով շահած էր երկրի խալիֆայի սերն ու հարգանքը: Քրիստոնյա լինելով հանդերձ Վահրամին շնորհված էր «Թաջ Էլ-Դաուլա» (Պետության թագ) բարձրագույն տիտղոսը, ինչպես նաև կառավարման լայն իրավասություններ:

Ռադվանի և խալիֆայի միջև արված լինելով հակասությունները, վեզիրը 1139 թ. հունիսին գաղտնի կերպով փախչում է Կահիրեից: 1141—2 թվականներին երկրում ծայր է առնում ժանտախտի մի համաճարակ, որ հասնում է լայն ծավալի, հատկապես Աղեքսանդրիայում: Ռադվանի փախուստից հետո Էլ-Հաֆիզ խալիֆան չուներ վեզիր և նախարարներ, իշխում էր երկրին առանց սրանց օգնության: Երկիրն ընկել էր անիշխանության ձեռքը: Իբր թե Մուսթանզիրի որդին, մի անծանոթ տղա, աշխատում էր հեղաշրջում կատարել և գրավել խալիֆայությունը: Նույն ժամանակ Բեհերայի նահանգում արաբներն անկարգություն են կատարում, որոնք զսպվում են նահանգապետ հայազգի Թալայ Իբն Ռուզզիքի կողմից:

Ծերունի Էլ-Հաֆիզ խալիֆայի մահից հետո 1149 թ. նրան է հաջորդում իր 17 տարեկան որդին, որ առնում է Էլ-Զաֆիր անունը: Սա վարում է զեղխ կյանք և իր ժամանակն անցկացնում երգչուհիների և երաժիշտների շրջանակում: Պետական փորձված սպա Իբն Մասալին է վստահվում վեզիրության պաշտոնը: Սա լինում է խալիֆայի հոժար կամքով և իր կողմից նշանակված վերջին վեզիրը, որովհետև նրանից հետո եկողները բոլորն էլ բռնի ուժով են գրավել երկրի կառավարման ամենապատասխանատու պաշտոնը՝ կառավարման պետի: Իբն Մասալի հակառակորդ Ալի Իբն Սալարն Աղեքսանդրիայից գալով, իր զորքի գլուխն անցած, արշավում է Կահիրեի վրա, գրավում իշխանությունը և բանակցելուց հետո պատանի խալիֆայի հետ, և կամ ավելի ճիշտ, պալատական այն կանանց հետ, որոնք մեծ ազդեցություն ունեին Էլ-Զաֆիր խալիֆայի վրա: Ապա սրանցից վեզիրությունը գրավում է նախորդի փեսան՝ ոմն Աբբաս Իբն Աբիլ-Ֆութուհ անունով: Այս կռիվների ժամանակ աչքի ընկավ Թալայ Իբն Ռուզզիքը, որ ղեկավարում էր Իբն Սալարի զորքերի մի մասը: 22-ամյա խալիֆան՝ Էլ-Զաֆիրը, դավաճա-

---

[149] Նույն տեղում, էջ 32:

նությամբ սպանվում է վեզիր Աբբասի Նասր որդու կողմից, այս վերջնույն պալատում և գաղտնի թաղվում այստեղ: Հաջորդ առավոտյան վեզիրն իր որդուն արդարացնելու մտադրությամբ մեղավոր է հռչակում սպանված խալիֆայի եղբայրներին, բռնում է նրանց և սպանել տալիս սպանված խալիֆայի փոքրահասակ երեխային՝ Էլ-Ֆայիզին, որպեսզի երկրի ամբողջ իշխանությունն իր ձեռքում վերցնի: Սակայն զայրույթ առաջացավ երկրում և հատկապես արքունիքում: Պալատի ազդեցիկ կանայք և իշխանուհիները գաղտնի հատուկ նամակ գրեցին Թալայ Իբն Ռուզզիքին, մեջն էլ դնելով իրենց գլխի մազերից[150]: Իսլամական օրենքով կինն իր սեփական մազն է ուղարկում մի տղամարդու, երբ խիստ կարիք ունի ստիպողական օգնության: Որով Թալայն իր հավատարիմ զորքով մտնում է Կահիրե, գրավում է այն, իսկ հակառակորդներն, ինչպես նաև Աբբասն իր ընտանիքն առած փախչում են Սիրիա:

Թալայ Իբն Ռուզզիքը հանդիսացավ Եգիպտոսի Ֆաթիմյան շրջանի հայազգի վեզիրներից վերջիններից մեկը, որ նշանակալի դեր կատարեց երկրի պատմության մեջ ԺԲ դարի երկրորդ կեսի սկզբներին: Այսօր պատմագիրներից ոմանք գտնում են, որ Թալայի պապը Հայաստանից եկած և Եգիպտոս է հաստատված ժամանակին, իսկ ուրիշները (Մաքրիզին և այլն) գրում են, որ Թալայը Եգիպտոս է եկած Իրաքից, որտեղ ծառայած էր նախապես: Համենայնդեպս պատմագիրները (ֆրանսիացի և այլն) ընդունում են նրա հայազգի լինելը: Մաքրիզին պատմում է, թե ինչպես Իրաքի իմամը երազ է տեսնում, որի հետևանքով Թալային նախատեսնում է մեծ պաշտոն Եգիպտոսում[151]: Այդ պատճառով Թալայը գալիս է Կահիրե, ապրում այստեղ և Ֆաթիմյան խալիֆայի պալատում ուսում առնելուց և զինվորական ասպարեզին նվիրվելուց հետո, դառնում է Մինիեի նահանգապետ, ապա վարում է այլ պաշտոններ, մինչև 1154 թ. երբ ստանձնում է երկրի նախարարապետի պատասխանատու պաշտոնը: Այս ժամանակ նա ընդունում է Մալիք Սալիհ պատվո մականունը: Նա ծնված էր 1102 թվականին և սպանվեց 1161-ին, յոթ տարի երկրի վեզիրը լինելուց հետո:

Թալայ Իբն Ռուզզիքն Եգիպտոսը կառավարեց ձեռնհասությամբ: Նախորդ անիշխանության տարիներին երկիրը խիստ տուժեց վեզիրների և խալիֆաների ներքին պայքարներից և հակամարտություններից, չհաշված դրսի եկած թշնամությունները: Թալայն երկիրը կառավարեց միահեծան և ինքնիշխան կերպով, որովհետև երկրի իսկական տերը՝ խալիֆան, նախապես Էլ-Ֆայիզն և ապա Էլ-Ադիդը, անչափահաս էին և չունեին իրենց պաշտոնի և գրաված գահի պարտականության բարձր գիտակցությունը: Վերջին այս երկու խալիֆաները պարզապես խաղալիք հանդիսացան Իբն Ռուզզիքի ձեռքում: Այս վերջինս, թեպետև երկիրը կառավարեց խաղաղությամբ, սակայն վեզիրության ժամանակաշրջանում միշտ կռվեց խաչակիրների դեմ, առանց կարենալու վճռական հաղթանակ ձեռք բերել: 1155 թ. նա հարձակվում և ավերում է խաչակիրների Տիր քաղաքը: Այս նույն ժամանակ Սիցիլիայի թագավորի նավատիներն ավերում են եգիպտական ծովեզերյա Դամիետ, Թինիս և Աղեքսանդրիա քաղաքները, սակայն հետո Եգիպտոսի հետ սիցիլիացիք կնքում են առևտրական փոխշահավետ մի պայմանագիր: 1157 և 1158 թվականներին Թալայը դարձյալ հարձակվում է ֆրանկների վրա,

---

150 Նույն տեղում. էջ 92:

151 Նույն տեղում, էջ 89:

վերցնում գերիներ և ռազմական ավար, սակայն առանց որևէ շոշափելի դրական արդյունքի:

Գաստոն Վիետը այսպես է բնորոշում Թալայ Իբն Ռուզզիքի իշխանությունը, մի կողմից անչափահաս ծիվանդ երեխա, ակնարկելով անշուշտ երկրի խալիֆային (Էլ-Ֆայիզ և Էլ-Ադիդ), որ ղեկավարում է երկիրը անվանապես միայն, իսկ մյուս կողմից մի նախարար, որ երկիրը կառավարում է ահ ու սարսափով, սպանել է տալիս խալիֆայության այն պաշտոնյաներին և սպաներին, որոնք կյանքի վտանգ են սպառնում իրեն, սպանում է նրանց, որպեսզի չսպանվի նրանցից, գրավում է նրանց ինչք, հարստությունն և բերքը[152]:

Սակայն նույն պատմաբանը մի այլ գրքում ավելի մեղմ է վերաբերվում հայազգի այս վեզիրի նկատմամբ, գրելով, որ նա իշխանության գլուխն անցնելով, շուտով մոռացնել է տալիս իրեն նախորդող շրջանի դաժանությունները: Հանդիսանում է պատվախնդիր մի մարդ, և որ Ասքալոնի կորուստն արյունոտել է իր սիրտը, որովհետև այսպես Եգիպտոսի սահմանագլխում խաչակիրները հաստատում են իրենց իշխանությունը: Եգիպտոսում խաղաղությունը վերականգնելուց հետո, Թալայը հարձակվում է խաչակիրների վրա, սակայն չի կարողանում հասնել որևէ դրական արդյունքի[153]:

1160 թ. Էլ-Ֆայիզ խալիֆայի մահից հետո, Թալայը խալիֆա հայտարարեց Էլ-Ադիդին, Ֆաթիմյան հարստության վերջին գահակալը, իր աղջիկն էլ ամուսնացնելով նորընտիր այս խալիֆայի հետ, որպեսզի իր իշխանությունն ավելի ամրացած տեսնի: Սակայն իր խիստ նկարագրի պատճառով իր դեմ հանեց և արքունիքի ազդեցիկ մարդկանց և նույնիսկ իր փեսային՝ երկրի խալիֆային: Թալայ Իբն Ռուզզիքի ճնշող լծից ազատվելու նպատակով, Էլ-Ադիդ խալիֆան գաղտնաբար մի դավադրություն կազմակերպել տալով իր համախոհների շրջանակում, 1161 թ. սպանել է տալիս իր աներոջը՝ Թալային:

ԺԳ դարի արաբ պատմիչ Իբն Խալիքանը բարձր է գնահատել Թալային և բառացի գրել է հետևյալը նրա մասին. **«Արժանիքի տեր, առատաձեռն, դյուրահաղորդ, գիտնականներին համակրող մի մարդ էր և հորինած է ընտիր բանաստեղծություններ: Կարդացած եմ նրա բանաստեղծությունների երկհատոր Դիվանը»**[154]: Թալայ վեզիրի բանաստեղծությունների մասին մենք ավելի հանգամանորեն ենք կանգ առնելու ուրիշ առթիվ: Իսկ նրա կատարած զանազան շինարարությունների մասին այլ հոդվածում:

1161 թ. սեպտեմբերի 11-ին Թալայ Իբն Ռուզզիքի վաղաժամ մահից հետո նախարարապետի պատասխանատու պաշտոնը հանձնվեց իր որդուն՝ Ռուզզիքին, որ Էլ-Ադիլ պատվո մականունն առավ իր վրա: Երևի այդ անունը, որ նշանակում է «արդար», իր վրա վերցրեց արդար մարդ լինելու համար: Արաբ պատմագիր Քալկաշանդին գրում է, որ նա արդեն իր հոր վեզիրության շրջանին իսկ երկրում վարել է շատ կարևոր պաշտոններ: Նա հանդիսացել է դատավոր և ընդհանուր հրամանատար եգիպտական բանա-

---

[152] Précis de l'Histoire d'Égypte, Tome 2-e, Le Caire, 1932, p. 105. Par Gaston Wiet.

[153] **Gabriel Hanotaux**, Histoire de la Nation Egyptienne, Tome IV, Paris, 1937, pp. 286—7, par Gaston Wiet.

[154] **Իբն Խալլիքան, Վեֆայաթ Էլ Սայան** (Անհետացած երևելիներ), թարգմ. Թ. Մըսրլեան, Գահիրէ, 1935, էջ 184:

կի, մի պաշտոն, որ վեզիրից հետո ամենակարևորն էր ղեկավարման գործում:

Թալայի կենդանության ժամանակ ֆրանկների Ամորի Ա. Երուսաղեմի թագավորը, 1161 թ. գարնանը, հարձակվում է եգիպտական սահմանի վրա և հասնում մինչև Էլ-Արեշ: Թալայն անմիջապես բանակցություններ վարելով քրիստոնյաների հետ, խոստանում է տարեկան վճարել 100,000 դինար, պայմանով, որ խաչակիրների զորքերը հեռանան Էլ-Արեշից: Այս գումարը չի վճարվում երբեք, սակայն սեպտեմբերին, Ռուզզիքի օրոք, խաչակիրները հեռանում են եգիպտական սահմանից, որի համար ժամանակակից արաբ բանաստեղծ եմենցի Օմարան շնորհավորում է Ռուզզիքին, իր ձեռք բերած հաջողության համար: Սակայն ֆրանկները հետագայում հարձակվում են այլ վայրից:

Ռուզզիքը, սակայն, չուներ իր հոր ոչ վարչագիտությունը, և ոչ էլ քաջասրտությունը: Անխոհեմ կերպով պաշտոնանկ հայտարարեց Վերին Եգիպտոսի կառավարիչ Էմիր Շավարին, որ մեծ թվով զորք ուներ իր իշխանության ներքև: Սա փոխանակ հնազանդվելու վեզիրին, անցնելով իր զորքի գլուխը, արշավեց մայրաքաղաքի վրա և փախուստի մատնեց Ռուզզիքին, որ դադարեց վեզիրության պաշտոնից 1162 թ. դեկտեմբերի 28-ին: Ռուզզիքը փախավ, սակայն հետագայում ձերբակալվեց, բանտարկվեց և 1163 թ. գլխատվեց Շավարի հրամանով: Սույն դեպքերի մասին որոշ մանրամասնություններ է հայտնում պատմաբան Մաքրիզին[155]:

Ռուզզիքը հանդիսացավ Եգիպտոսում իշխող Ֆաթիմյան հարստության ծառայող հայազգի վեզիրների շարքի վերջինը: Ինչպես տեսանք վերևում, 1074 թ. մինչև 1162 թ.՝ շուրջ 88 տարիների ընթացքում ութ հայազգի նախարարապետներ կառավարեցին երկիրը, երբեմն էլ ենթարկվելով ծանր փորձությունների, միշտ ժամանակակից և հետագայում եկած արաբ պատմագիրներից ճանաչված լինելով **«հայազգի»** մականունով: Բեդր Էլ-Ջեմալիից սկսած իրար հաջորդեցին Աֆդալ Շահնշահը, Մուզաֆֆարը (վեզիրի պաշտոնակատար), Քութայֆատը, Յանիսը, Վահրամ Պահլավունին, Թալայ Իբն Ռուզզիքն և Ռուզզիք Իբն Թալայը, որոնցից ոմանք նույնիսկ իրենց ձեռքում ավելի իշխանություն ունեին վերցրած, քան էրվա խալիֆան:

Ռուզզիքի սպանությունից հետո վեզիր եղավ Շավարը: Առաջացավ խռովություն Եգիպտոսում: Երկրի ղեկավարությունն անցավ բախտախնդիր մարդկանց ձեռքը, որոնք իրար դեմ էին պայքարում երկրի իշխանությունը ձեռք բերելու համար: 1168—9 թ. Շիրքուհ և Սալահեդդին զորականներն իրենց քրդական և թուրքական զորքերից բաղկացած բանակով արշավեցին Եգիպտոսի վրա և վերջ տվին Ֆաթիմյան իշխանության[156]: Երկու տարի հետո, 1171-ին, երբ մահացավ Ֆաթիմյան վերջին խալիֆան՝ Էլ-Ադիդը, Եգիպտոսում վերջ գտավ արդեն Ֆաթիմյան հարստությունը, որ երկու հարյուր տարի գրավել էր եգիպտական գահը: Էլ-Ադիդի մահից հետո վեզիր Սալահեդդինն ինքն իրեն հռչակեց Եգիպտոսի սուլթան և նրանով սկսվեց Էյուբյան հարստությունը:

Ֆաթիմյան շրջանի երկրորդ հարյուրամյակում Եգիպտոսի հայկական գաղթօջախի, հայազգի բնակչության և հայ զինվորների թիվը գլխավորա-

---

155 **Գ. Մբարեան**, Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մէջ, էջ 96—8:

156 **Stanley Lane-Pool**, A History of Egypt in the Middle Ages, Volume VI, London, 1936, p. 191.

պես աճեց Բեդր Էլ-Ջեմալի, Էլ-Աֆդալ Շահնշահ և Վահրամ Պահլավունի վեզիրների նախարարապետության ժամանակաշրջանում: Այս հարյուրամյակում ծագումով հայազգի վեզիրների երկրին մատուցած մեծագույն ծառայությունները, քաղաքական, ռազմական և տնտեսական գետնի վրա, ինչպես նաև եգիպտահայ գաղթավայրի որոշ դասակարգերի (առևտրականներ, արհեստավորներ, արվեստագետներ և այլն) երկրին մատուցած մեծ նպաստը ներքին և արտաքին առևտրի աճման, արհեստների և արվեստների զարգացման, և վերջապես մի քանի հազար մահմեդական և քրիստոնյա հայազգի պետական պաշտոնյաների ծառայությունն երկրի կառավարման զանազան և բազմաթիվ օղակներում, այս բոլորն իրար վրա գումարելով, իրավունք է տվել ֆրանսիացի հմուտ պատմաբան Գաստոն Վիետին, որ մեծագույն մասնագետներից մեկն է Եգիպտոսի միջնադարյան շրջանին, ֆաթիմյան այդ ժամանակահատվածը կոչելու «Հայկական շրջան» (la période arménienne des Fatimides) [157]: Եվ իրոք Եգիպտոսի պատմության 1074—1162 թթ. մահմեդական և քրիստոնյա հայերը, որպես վեզիր, թե պետական այլ երկրորդական պաշտոնյա, որպես առևտրական թե այլ մասնագիտության ծառայող անձնավորություն, հսկայական գործ կատարեցին երկրի կառավարման, պաշտպանության, շինարարության և այլ բազմաթիվ ասպարեզներում: Եգիպտոսի հայերն իրենց մեծագույն նպաստը բերեցին երկրի բարգավաճման և ծաղկման համար, ինչպես գրում է Ալպոյաճյանը[158]:

Այս բոլորից հետո թող չստեղծվի այն կարծիքը, որ ծագումով հայազգի վերոհիշյալ վեզիրներն երկրի երախտավորներ և առաջադեմ գործիչներ հանդիսացան: Անշուշտ որ նրանց ժամանակաշրջանում ևս, միջնադարյան ֆեոդալիզմի այդ հեռավոր շրջանում, արված կերպով գոյություն ունեին դասակարգային պայքարներն ու հակադիր թշնամական դասակարգերը, և այդ վեզիրները, բոլոր մյուսների նման հավասարապես, հանդիսանում էին իշխող դասակարգի ներկայացուցիչներն և գործիչները, ընդդեմ շահագործվող դասակարգի:

Ֆաթիմյան Եգիպտոսի ծագումով հայազգի այս վեզիրներից բացի երկրում եղել են նաև ոչ այնքան անվանի հայազգի անձնավորություններ, որոնք երկրորդական դեմքեր լինելով հանդերձ, հանդիսացել են իշխող դասակարգի ներկայացուցիչներն և որոնց մասին Մաքրիզին և այլ պատմիչներ հիշել են իրենց գրքերում: Հնարավոր չլինելով խոսել բոլորի մասին, համառոտ կերպով կանգ ենք առնում դրանցից մի քանիսի վրա միայն, ցույց տալու համար, որ Ֆաթիմյան շրջանի եգիպտահայ գաղթօջախում եղել են նաև մարդիկ, որոնք պետական զանազան պաշտոններ են ունեցել երկրորդական գծի վրա:

Այդպիսի անձնավորություններից մեկն է հանդիսացել Նասրեդդուլա Էֆթիքինը, որ Բեդր Էլ-Ջեմալիի ճորտը լինելուց հետո, Աֆդալի վեզիրության օրով, հասավ մինչև Աղեքսանդրիայի կառավարիչի պատասխանատու պաշտոնին, սակայն իր բարերարի որդու նկատմամբ ապերախտ լինելու հետևանքով, ձերբակալվեց Աֆդալի կողմից և մահապատժի ենթարկվեց[159]:

Աբու Մանսուր Գուստան եղել է Բեդր Էլ-Ջեմալիի երրորդ որդու՝ Մուզաֆֆարի ծառայողներից մեկը: Սա ևս հետագայում դարձել է Աղեքսան-

---

[157] Precis de l'Histoire d'Egypte, 1932, Le Caire, Volume II, p. 216, par Gaston Wiet.

[158] **Ա. Ալպոյաճեան,** Արաբական Միացեալ հանրապետութիւն ..., էջ 34:

[159] **Գ. Մըսրլեան,** Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մէջ, էջ 90:

դրիայի կառավարիչ և Կահիրեի մոտերը գտնվող Մոքաթթամ լեռան վրա իր անունով կառուցել է տվել մի մզկիթ: Հարիսայից նա թունավորվել, մահացել և թաղվել է իր կառուցել տված մզկիթի դռան առջև[160]:

Շիհաբեդդաուլա Դուքրին նույն Մուզաֆֆարի հայազգի ծառայողներից էր: Սկզբում քրիստոնյա էր, հետագայում իսլամանալով դարձավ մոլեռանդ մի իսլամական և նշանակվեց համազգեստների պահեստների վերակացու: Շինել տված է մի բաղնիք և մահացել Հիջրայի 533 (1138—9) թվականին[161]:

Ինչպես նշվեց վերևում, վեզիր Վահրամ Պահլավունու եղբայրն էր Վասակը: Այս վերջինս արաբների կողմից կոչվում է Նասիք և երբեմն էլ Բասաք: Նա չէր իսլամացել, մնացել էր քրիստոնյա: Սուֆյանը գրում է, որ նա եղել է Վերին Եգիպտոսի Լուքսոր քաղաքի կառավարիչը[162], իսկ Մըսրլյանը Մաքրիզիից առնելով գրում է, որ Վասակն եղել է Եգիպտոսի մեծագույն նահանգներից մեկի՝ Գուսի կառավարիչը: Ըստ Մաքրիզիի, Վասակն անարդարություն արած լինելուն մահմեդականներին, սպանվեց 1137 թ. և նետվեց աղբանոցը[163]:

Վեզիր Վահրամի փեսան էր Գայմազը, որին տրված էր Թաջեդդաուլա տիտղոսը: Սա արաբերենում նշանակում է «Պետության թագ», որից Մըսրլյանը շատ իրավամբ եզրակացնում է, որ նա ժամանակին ունեցել է պետական կարևոր մի պաշտոն: Մաքրիզին գրում է, որ երբ հայազգի Սալիհ Թալայ Իբն Ռուզզիքը մտել է Կահիրե 1154 թ., Գայմազն սպանվել է այդ նույն թվականին[164]:

Մանոթություն

Ա. Հայկական 6 խաչքարերի նկարները վերցված են Արտաշես Հ. Գարտաշյանի գրքից, ՆԻԻԹԵՐ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ, հատոր Բ, Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1986, էջ 6—8:

Բ. Վերին Եգիպտոսում գտնվող Սպիտակ վանքի նկարն առնված է Bat ye or-ի գրքից, les chretiens d'orient entre jihad et dhimmitude. VIIe-XXe siècle. Préface de Jacques Ellul, Paris, 1991, page 117.

Գ. Նույն Սպիտակ վանքի ճակատամասի և դռան լուսանկարը վերցրած է COPTIC EGYPT, Cairo, Egypt, 1986, գրքից, էջ 103:

Դ. Նույն վանքում ցարդ գտնվող երեք որմնանկարներն ու արձանագրությունները վերցված են Անժել Գափոյան-Գույումճյանի գրքից, L'EGYPTE VUE PAR DES ARMENIENS, Paris, 1988, planches I—III. Այս գեղեցիկ և հատակ լուսանկարները քաշված են Basile Psiroukis-ի ձեռամբ:

ՆՈՒԲԱՐ ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

---

160 Նույն տեղում, էջ 90—100: Տեսնել նաև «La Bourse Egyptienne» օրաթերթ, Կահիրե, Շաբաթ 18 Հունվար 1947: Այստեղ նշված է, որ մզկիթը կառուցվել է 1141 թ. հայազգի Աբու Մանսուրի կողմից: 1538 թ. դա վերանորոգվել է Կահիրեի կառավարիչ Սուլիման փաշա Էլ-Խադեմի կողմից: Մզկիթն այսօր կանգուն է գտնվում լավ վիճակում, որտեղ պաշտամունք է կատարվում: Այն կոչվում է Սարիա Էլ-Գաբալի մզկիթ, իսկ երբեմն էլ Սուլիման փաշայի մզկիթ. ի պատիվ այն վերանորոգողին:

161 Նույն տեղում, էջ 100—101: Տեսնել նաև **Յ. Սուֆեան,** «Եգիպտոսի հայ մեմլուքներն ...», էջ 53—54:

162 **Յ. Սուֆեան,** «Եգիպտոսի հայ մամլուքներն ...», էջ 49—50:

163 **Գ. Մըսրլեան,** Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մէջ .... էջ 101—2:

164 Նույն տեղում, էջ 102: